

Наталія Дмитріюк

кандидат психологічних наук, доцент

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ ПСИХІЧНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Розглянуто сучасний стан проблеми депривації у психологічній науці. Проаналізовано історичний аспект вивчення даної проблеми. Представлено теоретичний аналіз сутнісних характеристик поняття. Проаналізовані чинники, що сприяють виникненню та розвитку психічної депривації у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Ключові слова: психічна депривація, основні види депривації, форми депривації, ізоляція, сепарація.

Сучасні прогресивні зміни в освітній системі характеризуються появою нових програм, зростанням мережі альтернативних установ, розробкою нових оригінальних матеріалів і т.п.. Водночас у розвитку українського суспільства існує проблема нестабільності, розмитості ціннісних орієнтирів і, як наслідок, - зростання соціального сирітства, дитячої безпритульності та поширення злочинності серед зростаючого покоління.

Порушення або неповнота різносторонніх зв'язків і відносин завжди або майже завжди призводять до підвищення вірогідності загрози безпеки життя і діяльності людини. Відсутність можливостей задоволення потреби у взаємодії негативно впливають на стан організму і детермінують розвиток психічної депривації.

Своєчасне налагодження правильних емоційних взаємостосунків між дитиною і дорослим обумовлюють успішність пізнавальної діяльності та її фізичний і психічний розвиток [4;7;10]. У сучасних умовах сімейного та

суспільного виховання виникають психічні порушення, що загострюють цілу низку соціально-психологічних проблем, що супроводжуються деприваційними ситуаціями: в закладах, у сім'ї, як у здорової, так і у дефектної дитини.

В умовах політичних та культурних перетворень проблема депривації порівнюється з ідеєю культурного виміру самотності. По суті, відбуваються суттєві деформації і зміщення у розвитку особистості: «...скорочення спілкування серед населення і розрив емоційних контактів; зникнення традиційних форм обміну інформацією; падіння цінності життя в очах населення і наступання всезагального аномічного саморуйнування» [7]. Саморуйнування - найнебезпечніша деприваційна деформація особистості. Симптомами саморуйнування людей є зростання злочинності та наркоманії, суїцидних спроб і самогубств.

Об'єкт дослідження - аналіз проблеми психічної депривації та становлення особистості дитини в деприваційних умовах.

Предмет дослідження склали вплив депривації на психічний розвиток особистості у дитячому віці.

Основними завданнями дослідження були: 1) науково-психологічний аналіз феномену депривації; 2) створення основних концептуальних ліній теоретико-емпіричного дослідження; 3) дослідження розуміння психічної депривації, її причин, а також психологічних чинників її виникнення та виявлення; 4) вивчити наслідки впливу різних видів депривації.

Наукова новизна дослідження полягає у встановленні психологічної суті феномену депривації; теоретичному обґрунтуванні специфічних ознак, механізмів і закономірностей виникнення психічної депривації та особливостей її розвитку; емпіричному виокремленню найтиповіших видів показників психічної депривації дітей.

Мета наукового пошуку полягає в концептуальному осмисленні психологічної суті феномену психічної депривації й залученні розгалуженого

методичного інструментарію, який дозволить розробити логічно узгоджений науково-понятійний апарат дослідження, поставити конкретні завдання та домогтись їх вирішення: від побудови теоретичних конструктів – до отримання емпіричних результатів.

Проблема депривації служить предметом дослідження соціології, психології, педагогіки. На сучасному етапі розвитку психологічної науки питання психічної депривації розглядаються за різними напрямками і, як свідчить аналіз наукової літератури, на сьогодні це питання має певну неузгодженість, яка передусім, полягає в тому, що існує декілька підходів до проблеми виникнення депривації та її впливу на формування особистості.

Під терміном «депривація» (англ. deprivation – втрата) розуміють втрату чогось, недостатнє задоволення якої-небудь важливої потреби. У психології його використовують виключно для визначення недостаєного задоволення основних психічних потреб. Термін складається з двох частин. «Де» означає, що йдеться про розрив стосунків, які мають згубні наслідки та спричиняють зміни розвитку в обраному напрямку, русі назад. «Привація» – приватний, вказує на те, що термін описує особисте, приватне життя. Таким чином, йдеться про згубні для розвитку дітей наслідки (затримки розвитку та навіть рух назад), які є життєво важливими та виникають внаслідок позбавлення батьківського піклування [4, с.18].

Аналіз терміну «депривація» дозволяє трактувати його дуже широко: це - втрата, відчуження, усунення, спонукання, покарання, позбавлення, ізоляція, обмеження, недолік. Ключовими для розуміння сутності явища депривації є слова позбавлення та обмеження. Загалом, головною функціональною сутністю тривалої депривації слід визнати драматичне переживання людиною такого явища, як стійке і глибоке втручання травмуючих переживань в структуру особистості.

У сучасній науці феномен депривації є дослідженим недостатньо. Проте, у будь-якій науці не існує такої проблеми, яка могла б бути вирішена

без врахування попередньої історії. Історія питання депривації безпосередньо переходить в постановку проблеми дослідження. Остання органічно витікає із першої. Глибина, фундаментальність цієї частини дослідження є у психологічній науці однією з найнеобхідніших умов, які визначають наукову цінність роботи.

Теорія депривації, в українській психолого-педагогічній науці почала активно розвиватися лише після розпаду Радянського Союзу. Раніше термін був непотрібним, оскільки державу вважали найкращим вихователем для малят. Абсолютизація такої думки призвела до того, що 1917 року всіх дітей Радянського Союзу було проголошено державними, а виховний процес уніфіковано. Цьому сприяли, по-перше, неуспішність поширення інституту прийомної сім'ї внаслідок його бюрократичності та формалізованості. По-друге, тоді ж набував популярності успіх колонії А. Макаренка. Через кілька десятиліть історія повторилася, і в 60-х роках М.С. Хрущов знову проголосив школи-інтернати найкращою формою навчання і виховання дітей-сиріт. До речі, така політика відобразилася і на звичайних сім'ях – саме з цим було пов'язано створення цілодобових дитячих садків і масове зарахування дітей із незаможних сімей на проживання і навчання у школи-інтернати.

У дослідженні Й. Лангмейер, З. Матейчек здійснено історичний аналіз проблеми депривації, який дозволяє виокремити чотири періоди: емпіричний, мобілізуючий, критичний та експериментально-теоретичний [8].

Перший період «емпіричний». Він починається приблизно з другої половини XIX ст., триває до 30-х років XX ст. і характеризується накопиченням досвіду й інформації без чіткого їх аналізу та систематизації. Спостереження на той час проводилися дитячими лікарями в притулках, дитячих лікарнях та інших дитячих установах і свідчили про високу трагічну смертність і знижену життєздатність дітей.

Потужним стимулом для інтересу вчених до цієї проблеми були наслідки Першої світової війни, а потім й досвід великої економічної кризи початку 30-х років. Створення післявоєнної соціальної служби, значне поліпшення гігієнічних умов в дитячих установах і прогресу медицині призвели до важливого висновку: у дітей, які виховувалися в установах, можна суттєво знизити смертність, але ці діти, порівняно з дітьми із сімей, є менш стійкішими щодо несприятливих зовнішніх впливів і розвиваються вони із затримкою і нерівномірно. Вирішальне значення в цьому несприятливому стані доводиться відвести психічним чинникам.

У цей час починається активне використання поняття «госпіталізм», яке фактично означало феномен високої смертності дітей. Дискусії щодо природи цього феномена, які розгорнулися між відомими німецькими педіатрами М. Пфаундлером і А. Шлосманом, концентрувалися навколо питання про співвідношення ролі в розвитку госпіталізму, з одного боку, таких матеріальних чинників, як недбалість лікарів, погані догляд та харчування, а, з іншого – чинника відсутності материнського піклування в дитячих установах. До цього ж М. Пфаундлер мав скептичну точку зору стосовно закладів для малюків, бо вважав, що їх вихованці мають «стигмат неповноцінності» упродовж усього життя або ж довготривалих років з приводу відсутності особистого індивідуального материнського піклування. На відміну від нього А. Шлосман бачив у будинках для малюків заклади, за допомогою яких можна сприяти нормальному розвитку найбільш занедбаних дітей.

У розвитку вітчизняної теорії депривації у період 20–30-х років ХХ ст. значну роль відіграв взаємозв'язок таких наук, як фізіологія, педіатрія, психіатрія, психологія та педологія. Першими, хто займався проблемою госпіталізму та вихованням важковиховуваних дітей, були В.Кашченко, А.Макаренко та В.М'ясищев, які робили акцент саме на вплив середовища на особистість дитини. На той час дослідження депривації велося за такими

напрямами: рефлексологічним (В.Бехтерев, М.Щелованова), біологізаторським (Є.Аркін, П.Блонський, Г.Фортунатов), соціологізаторським (К.Корнілов, А.Залкінд, С.Моложавий). У вітчизняній психології того часу людина сприймається лише як соціальна одиниця, а не унікальна особистість. Особлива увага приділялась дослідженню колективу, який розглядався саме як найбільш сприятливе соціальне середовище для реабілітації наслідків соціальної депривації безпритульних дітей [8].

«Мобілізуєчий» – 30-ті та 40-ві роки ХХ ст. Його початковою віхою стали праці так званої віденської школи Ш.Бюллер, яка зі своїми співробітниками систематично вивчала психічний розвиток дітей у різних несприятливих умовах життя. Г.Гетцер розглядає питання депривації ширше. Вона вела спостереження за дітьми, які проживали в складних соціальних та економічних умовах, зростали без сім'ї або були під опікою родичів та інших людей, а також виховувалися в дитячих закладах. У. Голдфарб в цілому ряді робіт порівнює дітей, що виховувалися спочатку в установах, а потім переданих на піклування опікунів, з дітьми, які виховувалися в опікунів з найранішого дитинства. Він приходить висновку про дію результатів раннього утримання в інтернатних установах на розвиток інтелекту та характеру дітей. Одними з перших дослідників проблеми госпіталізму були Р. Шпіц й А. Фрейд, які описали в своїх працях з материнської депривації феноменологію драматичних змін душевного стану дитини після відлучення від матері. У психоаналітичній теорії ранні дитячо-материнські відносини розглядаються як підстава для всіх відносин людини з її оточенням, а сім'я – як база для формування унікальної особистості.

Поворотним пунктом з вивчення психічної депривації у дитинстві стала монографія Дж. Боулбі «Материнська турбота та психічне здоров'я».

«Критичний», що припадає приблизно на 50-ті роки ХХ ст. Суть його, на відміну від другого, у тому, що саме тоді було з'ясовано існування низки ситуацій, у яких виникає депривація. Вивчати депривацію почали в умовах

сім'ї. Кульмінацією цього періоду була публікація Всесвітньої організації охорони здоров'я в Женеві в 1962 році під назвою «Відсутність материнської турботи». В ній було розглянуто в різних аспектах результати досліджень депривації, проаналізовано класичні концепції з позиції методології дослідження. Депривація вийшла за вузькі межі, її стали розглядати з погляду сфер суспільного життя. Було зроблено висновок про негативний вплив технократизації суспільства на соціальну поведінку молоді, збільшення кількості соціальних відхилень.

Саме у 50-60-ті роки посилюється інтерес до проблеми особистості та індивідуальності; дослідження йшли в контексті проблем спілкування та самосвідомості (Л. К. Токмакова, К. З. Асатурова, Л. І. Божович).

«Експериментально-теоретичний», що почався в 60-ті роки. Від попередніх відрізняється більш глибоким вивченням взаємодії між організмом і соціальним середовищем в умовах депривації. Розпочали інтенсивно вивчати невеликі групи в соціальних ситуаціях, за якими спостерігали і які контролювали. Зроблено висновок, що соціальне середовище впливає на організм не безпосередньо, а заломлюється крізь закономірності його розвитку.

С.П.Полюк, аналізуючи основні підходи до проблеми депривації стверджує, що настає п'ятий період, який можна визначити як «експериментально-практичний». Він характеризується інтенсивним формуванням практичної психології після 1991 року. У цей час створюються системи психологічної допомоги конкретним групам людей з конкретними вадами, відхиленнями. На сьогодні вводяться посади практичного психолога в навчальних закладах будь-якого рівня навчання, на виробництві, у правоохоронних структурах та збройних формуваннях і, навіть, у пенітенціарних установах. Така необхідність виникла у зв'язку з потужним впливом зовнішніх умов, що призводять до виникнення психічних розладів, адаптаційних розладів, дезадаптаційних станів, які, у свою чергу, призводять

до порушень поведінки, що виявляються у різного роду адикціях, девіаціях тощо. Тому на цьому етапі виникає потреба у створенні системи, яка б забезпечила психологічну допомогу, тому й з'являються сьогодні різні засоби подолання наслідків дезадаптаційних станів, а саме: створюються центри психологічної допомоги дітям, сім'ям, жертвам насилля; реабілітаційні центри для військовослужбовців-пенсіонерів, учасників бойових дій, осіб, що звільнились з місць позбавлення волі; розроблюються спеціальні тренінгові, коригуючі, розвивальні програми.

Безперечно, що депривація є особливою небезпекою у середовищі життєдіяльності сучасної людини. В.Франкл стверджує, у кожного часу свої проблеми і кожному часу потрібна конкретна допомога в подоланні труднощів, що сьогодні ми, по суті, маємо справу вже з фрустрацією екзистенційних потреб. Сьогодні людина вже не стільки страждає від почуття неповноцінності, як у часи Адлера, скільки від глибинного почуття втрати сенсу, яке пов'язане з відчуттям порожнечі [15]. Драматичне переживання людиною депривації екзистенціальних потреб - нудьга, апатія, відокремлення, відсторонення від Світу.

Отож, з метою пошуку сімейних форм піклування про дітей-сиріт пов'язано введення терміна у науковий обіг. Теорія депривації увібрала в себе численні традиції вітчизняної психології, педагогіки та філософії.

Вперше дослідниками проблеми депривації були представники класичного психоаналізу: З.Фройд, Р.Шпіц, А.Фрейд, Дж.Боулбі, Д.Робертсон, С.Фрейберг, М.Малер, Д.Віннікота. У своїх працях вони зводять психічну депривацію у дитячому віці до материнської депривації, до взаємовідносин «мати – дитина».

Узагальненню багаточисленних емпіричних даних, що стосуються проблеми депривації, присвячено монографію чехословацьких авторів Й.Лангмейера та З.Матейчека «Психологічна депривація у дитячому віці». У ній автори виокремлюють найважливіші потреби дитини в процесі її

розвитку і, відповідно, форми депривації та можливості задовольнити ці потреби [8].

Л.Виготський в своїх працях довів, що реабілітація депривованих дітей має бути акцентована не в бік зміни реакції дитини, а саме – на ліквідацію причин депривації. Вчений трактує затримки розвитку як результат депривації спілкування й контактів із зовнішнім світом, оточуючими [2].

Згідно культурно-історичній концепції Л.С.Виготського, розвиток відбувається в процесі інтеріоризації культурно-історичного досвіду й соціальних стосунків, при цьому дорослий виступає для дитини в якості носія цього досвіду й найважливішого джерела розвитку[2; 3]. Тільки в постійному контакті з дорослим можлива інтеріоризація як основний механізм розвитку. Крім того, цей контакт сприяє формуванню в дитині потреби в прихильності до близького дорослого.

Однією з центральних ідей Л.С.Виготського є визначення найважливішою умовою розвитку дитини соціальну ситуацію її розвитку – систему стосунків між дитиною певного віку та соціальною дійсністю. Девіантна турбота перетворює соціальну «ситуацію розвитку» для дитини в ситуацію неможливості, сприяє виникненню у неї загальної напруги та на цьому фоні тяжких афективних станів. Таке розуміння повністю співпадає з положеннями теорії об'єктних відношень.

Погляди Л.С.Виготського знайшли свою розробку в концепціях інших вітчизняних психологів, які також розглядають дитинство як результат соціогенезу взаємодії дитини та дорослих. Так, В.М.М'ясищев визначає головною умовою гармонійного розвитку особистості - багатство стосунків із оточуючим світом і підкреслює необхідність дослідження ситуацій, які треба розглядати в якості

найбільш значущих джерел депривації для конкретної особистості [9].

Сучасні дослідники проблеми депривації Я.О.Гошовський, І.В.Дубровіна, С.Ю.Мещерякова, В.С.Мухіна, Г.В.Сєм'я, Є.О.Смірнова, Є.А.Стребелева, Т. Н. Щасная, А. М. Прихожан, Н. М. Толстих, Т. І. Шульга, Л. М. Шипіцина, І. В. Ярославська у своїх наукових працях розглядають фактори, які обумовлюють появу різних видів депривації.

Провідну роль спілкування з дорослими у розвитку дітей, що виховуються в умовах психічної депривації, розглядали М.І.Лісіна, Л.Н.Галігузова, Т.В.Гуськова, І.А.Залісіна, Є.О.Смірнова.

Вивчення особливостей психічного розвитку дітей (І.Бех, В.Вінс, Я.Гошовський, Н.Карасьова, М.Кулеша, Л.Осьмак, А.Прихожан, Н.Толстих, Т.Юферева) вказують на те, що родинна депривація є негативним чинником особистісного становлення дітей-вихованців інтернатних закладів.

Я.О.Гошовський підкреслює, що нехтування депривованою особистістю довколишнім мікросоціумом призводить до появи цілої низки психологічно дискомфортних станів, викривлених і роздроблених компонентів образу Я, що неминуче відбивається на всій структурі самосвідомості. Чітко простежується самозанурення, пригнічене самокопірвання, що реалізується в хисткому й хаотичному образі Я та в загальній особистісній дезадаптації [4; 5].

Особливу увагу дослідженню явища психічної депривації як наслідку негативного соціально-психологічного впливу, якого зазнають вихованці закладів інтернатного типу, приділяли Т.О.Басілова, В.І.Брутман, Л.С.Волинець, М.М.Малофеев, Є.А.Стребелева та ін.

Різні негативні впливи, які спостерігаються в звичних життєвих ситуаціях та супроводжуються негативними емоціями можуть стати пусковим механізмом психічної депривації та її небажаних наслідків. Причина виникнення депривації ґрунтуються на тому, яка психічна потреба

обирається за базову, тобто в чому полягає суть недостатності, позбавлення, і як вони впливають на виникнення психічних порушень.

Родина є природним середовищем первинної соціалізації, стартовим майданчиком входження дитини у світ, джерелом духовної, емоційної, матеріальної підтримки. Ще до народження та з перших днів появи дитини на світ сім'я покликана зберігати фізичне та психічне здоров'я малюка, розвивати його особистісний потенціал. Емоційне сприйняття навколишнього світу починається ще в преперенатальний період, а після народження воно збагачується, урізноманітнюється, ускладнюється. Входження в соціум супроводжується різноманітними переживаннями дитини – виявляє інтерес, подив, радість, горе, гнів, страх, сором, антипатію, хвилювання... Малюк диференціює явище соціальної дійсності у двох вимірах – приємні – неприємні, безпечні – небезпечні. Якщо ті чи інші реакції набувають характеру тенденції, вони перетворюються на емоційні риси. Тому вкрай важливо, щоб переживання малюка мали різну забарвленість, щоб серед них переважали позитивні, щоб у душі зростаючої особистості посилилася довіра до світу людей [10].

Депривована дитина нерідко виростає у зразковій сім'ї, однак її розумовий та особливо емоційний розвиток може бути серйозно порушений.

Види депривації зазвичай виділяють в залежності від того, яка потреба не задовольняється. Чехословацькі автори Й.Лангмайєр та З. Матейчек у монографії «Психологічна депривація у дитячому віці» виділяють такі основні види депривації:

1. Депривація стимульна (сенсорна): недостатня кількість сенсорних стимулів або їх обмежена мінливість. З цим видом депривації стикаються в будинках дитини та інших інтернатних закладах.

Для повноцінного психічного розвитку дитина потребує середовища, забезпеченого стимулами різної модальності (тактильні, візуальні, акустичні подразники). Стимульний дефіцит або стимульне перевантаження можуть

впливати і на фізіологічні процеси. Даний вид депривації виникає в збідненому середовищі при нестачі зорових, слухових, дотикових та інших стимулів або при розладах функцій основних органів чуття. Таке середовище, викликає «сенсорний голод» та шкідливе для людини в будь-якому віці. Однак, для дитини воно виявляється найбільш пагубним. Необхідною умовою для дозрівання мозку у дитячому і ранньому віці є достатня кількість зовнішніх вражень, так як саме у процесі надходження в мозок і переробки інформації різної модальності, що надходить із зовнішнього світу, відбувається активний розвиток органів чуття і відповідних структур мозку. Збіднене середовище негативно впливає на дозрівання мозку у дитячому і ранньому віці. Ті ділянки мозку дитини, які не тренуються починають атрофуватися, і якщо дитина знаходиться в умовах сенсорної ізоляції, що існує у дитячих будинках, то відбувається різке відставання і уповільнення всіх сторін розвитку: своєчасно не розвиваються рухи, не виникає мова, відмічається затримка розумового розвитку. В силу відсутності сприятливих умов по їх подоланню як в дошкільному, так і в молодшому шкільному віці ці зони відставання, як правило, не зникають, а ще й ускладнюються, нерідко приводять до затримок психічного розвитку. Наслідки сенсорної депривації найбільш виражені у дітей, від яких відмовилися у пологовому будинку. У таких дітей спостерігається слабкість і навіть відсутність реакції на мову дорослого, виражена затримка емоційного та інтелектуального розвитку, негативні особливості характеру (діти емоційно лабільні, нерішучі, безініціативні, нецілеспрямовані).

Таким чином, збіднене середовище негативно впливає на розвиток не тільки сенсорних здібностей дитини, але й її особистості та усієї психіки в цілому.

2. Депривація значень (когнітивна): виникає в умовах надто мінливого хаотичного або не досить мінливого зовнішнього середовища; структура зовнішнього світу без чіткого впорядкування і сенсу, яка не дає

можливості розуміти, передбачати і регулювати необхідну для нормального розвитку специфічну стимуляцію. Деякі автори розглядають когнітивну депривацію як один з феноменів ранньої материнської депривації.

Важливою основою психічної потреби дитини є потреба диференційованої і постійної структури зовнішніх стимулів, тобто певного осмисленого порядку стимулів.

Стимульна ситуація відрізняється, характером потреби: розвиток дитини стимулюється нею передусім тоді, коли представлені умови для розуміння структури зовнішнього світу та надає впевненість у наявності активного контролю за діяльністю.

3. Депривація емоційного ставлення (емоційна): недостатня можливість для встановлення інтимного емоційного ставлення до певної особи або розрив такого емоційного зв'язку, якщо він уже був налагоджений. Оскільки для дитини такою близькою людиною найчастіше є мати, то емоційну депривацію в ранньому віці часто ототожнюють з материнською депривацією.

Термін «материнська депривація» застосовується для опису випадків, коли виявляються розірваними вузи прив'язаності між дитиною та матір'ю, якщо діти з раннього дитинства позбавлені материнської турботи, любові, уваги, опіки. Дж.Боулбі стверджує, що рання розлука з матір'ю призводить до синдрому «афективної тупості». Внаслідок материнської депривації у дитини формується активне неприйняття самої себе, нездатність до дружби, любові, відсутність спільності, подібності з іншими людьми, нехтування собою та іншими. Найчастіше все це знаходить своє вираження та розрядку в агресії, що спрямована на інших людей і проявляється або на зовнішньому рівні (задирикуватість, брутальність, втрата самоконтролю, гнів, обурення, агресивна жестикуляція), або на внутрішньому «прихованому» (озлобленість, недобррозичливість, готовність «дати здачу» в найдошкульніший момент, «зірвати зло» на будь-кому).

Розлука з матір'ю ніколи не проходить безслідно, діти, які ростуть без матері не відчують позитивного впливу на формування мотивів своєї діяльності, шкали цінностей, ідеалів, оцінок. В них виникає почуття незахищеності, непотрібності покинутості, що в свою чергу позначається на їх психічному розвитку і на їх подальшому ставленні до інших людей та до усього, що знаходиться навколо них (недовіра, песимістичні погляди на життя, невпевненість, невміння дарувати любов та ласку своїм дітям, уникнення соціальних контактів) [1.]. Таким чином, наявність у дітей материнської депривації є джерелом численних проблем, серед яких не останнє місце належить труднощам у спілкуванні.

Узагальнений портрет особистості, що формується у дитини з народження та опинилася в умовах материнської депривації можна представити таким чином: інтелектуальне відставання, невміння вступати в значимі відносини з іншими людьми, млявість емоційних реакцій, агресивність, невпевненість у собі. На відміну від дитини, позбавленої материнської турботи з моменту народження, розвиток особистості дитини, яка мала матір, але втратила її, відповідає неврологічному типу.

Ізоляція дитини від матері, зазвичай, призводить до тяжких наслідків інтелектуального розвитку та особистісних функцій, які не піддаються виправленню. Недоліки виховання, пов'язані з відсутністю материнського «тепла» та любові, полягають у тому, що дитина виявляється дезорієнтованою в духовних цінностях, у тому числі й цінностях власного «Я» [11].

4. Депривація ідентичності (соціальна): обмежена можливість для засвоєння певної самостійної соціальної ролі через ідентифікацію з дорослою людиною або старшою дитиною (наприклад, в умовах неповної сім'ї або її відсутності) [2].

Депривація ідентичності виникає в результаті обмеження можливостей засвоєння автономної соціальної ролі. Важливе значення в

розвитку соціальної депривації має попередній досвід спілкування. Чим багатший внутрішній, духовний світ людини і чим активніша вона своїми життєвими помислами, задачами, уявленнями пов'язана зі світом, культурою, тим більш стійкою і толерантною є людина до виникнення деприваційного синдрому. Враховуючи важливість рівня особистісної зрілості як фактору толерантності до соціальної ізоляції, можна припустити, що чим менша дитина, тим пагубнішою для неї буде соціальна ізоляція. У школі-інтернаті спілкування зі старшими дітьми та дорослими досить обмежене, збідненим є одне з найважливіших джерел постійного накопичення досвіду і знань - комунікація. Якщо не знайти способів заповнити цю порожнечу, то загальний розвиток дитини може бути загальмований. Діти в школі-інтернаті перебувають і спілкуються переважно в колективі однолітків, тому в них значно обмежений досвід спілкування з дітьми інших вікових категорій. Тривалі негативні переживання дитини через відсутність емоційних контактів із близькими дорослими можуть призвести до негативних наслідків - формування «комплексів». Один із таких комплексів К.Обуховський називає комплексом «Попелюшки». Дитина, яка має такий комплекс, відчуває себе гіршою за інших дітей, але в той же час вірить у якесь диво, в те, що одного щасливого дня все зміниться [12].

Окрім зазначених вище, існують і інші види депривації. Наприклад, з руховою депривацією людина стикається тоді, коли є обмеження в рухах (в результаті травми, хвороби або в інших випадках). Така депривація, не будучи безпосередньо психічною, надає тим не менш сильний вплив на психічний стан людини. Даний факт було неодноразово зафіксовано при проведенні відповідних експериментів (наприклад, коли людину розміщували у спеціальній звукоізольованій камері на ліжку, чи в спеціальній ванні) у неї виникало відчуття невагомості і повна відсутність будь-яких стимулів, люди довго не витримували і переривали дослідження, а хто витримав, в подальшому розвивались психічні розлади. Рухова

депривація впливає і на психічний розвиток. Зокрема, у віковій психології отримані дані про те, що розвиток рухів у дитинстві є одним із факторів формування «Я образу».

У сучасній психології та суміжних гуманітарних науках існують деякі види депривації, що мають узагальнений характер або пов'язані з окремими аспектами існування людини в суспільстві: освітня, економічна, етична депривація і ін.. Окрім видів, існують різні форми прояву депривації, які за формою можуть бути явними чи прихованими.

Чинниками психічної депривації у дитячому віці є форми порушення зв'язку дитини із специфічним стимульним середовищем: ізоляція та сепарація. Ізоляція передбачає недостатність або відсутність специфічної стимуляції. Ізоляція виникає у всіх можливих конкретних ситуаціях. Сепарація означає ситуацію, коли відбувається розрив специфічного зв'язку між дитиною та її соціальним середовищем.

Й.Лангмайер та З.Матейчек виділяють дві групи умов, при яких діють чинники ізоляції та сепарації, отже, має місце психічна депривація. Йдеться про зовнішні та внутрішні умови. До зовнішніх умов психічної депривації у дитячому віці належать:

1) доволі рідкі випадки крайньої соціальної ізоляції, класичними документованими прикладами якої можна вважати історії Віктора з Авейрона, Амалі і Камалі, Каспара Хаузера [13, с.25-32];

2) будь-які форми досить тривалої фізичної розлуки з матір'ю, сім'єю, що виникає із різноманітних причин;

3) недостатність сімейної турботи, що виникає в умовах:

а) неповної сім'ї;

б) психічних відхилень у батьків;

в) багатодітної малозабезпеченої сім'ї;

г) зміни у складі сім'ї;

д) небажаної вагітності, збереження якої призвело до народження даної дитини.

До чинників, які визначають внутрішню природу психічної депривації належать:

1) вік дитини;
2) попередній досвід психічної депривації з урахуванням віку, на який він доводився;

3) стать дитини;

4) темперамент або конституція дитини;

5) соматичні або психічні відхилення, якщо вони є у дитини.

Окреслені аспекти проблематики видів депривації активно використовуються під час застосування психодіагностичних засобів у виявленні депривованих дітей. Діагностика депривації є достатньо складною. Для її діагностики необхідною є співпраця цілого ряду фахівців: педагога, психолога, педіатра, соціального та медичного працівника. Довготривале спостереження за дитиною і постійний контроль розвитку є дієвим діагностичним інструментом, що надає можливість вчасно реагувати на труднощі і відхилення, що виникають поступово на окремих етапах розвитку особистості.

Одним з важливих методів виявлення ознак депривації у дітей є бесіда. Як правило, дуже рідко діти зовсім не йдуть на контакт і відмовляються від обстеження. Якщо таке відбувається, то це свідчить або про неправильний підхід психолога, або про особистісну патологію або ж афективні порушення (депресія, дисфорія). Використання психодіагностичних методик є запорукою виявлення проблем депривованої особистості в умовах нашого трансформаційного суспільства. Вони підбираються в залежності від поставлених завдань. Важливу роль у контексті критеріїв успішного тестування найсуттєвішим слугує запит

вчителів, батьків у зв'язку з труднощами у спілкуванні, поведінки, конфліктністю, неуспішністю.

Загалом, слід відзначити, що виявлення депривації тісно пов'язане з розумінням основного конфлікту взаємовідносин у психологічному просторі, а також зв'язку депривованості з різними рисами та особливостями самосвідомості особистості. Психодіагностичне вивчення депривації здійснюється за допомогою пакету методик для визначення невротизації, тривожності, самооцінки та ін.. Найбільш поширеними є проєктивні методики, зокрема малюнкові тести. Малюнкова діагностика універсальна для дітей будь-якого віку і будь-якої національності. Від своєчасного виявлення ознак депривації залежить і ефективність корекційно-терапевтичних та виправних заходів.

Загалом, теоретичні результати дослідження дають підстави для таких висновків:

1. На сучасному етапі проблема дослідження феномену депривації має важливу практичну цінність та не є завершеною і стійкою. Депривація - термін, який означає позбавлення або обмеження можливостей задоволення життєво важливих потреб.

2. Наслідки депривації проявляються в тому, що в результаті відсутності можливостей задоволення потреби у взаємодії діти не здатні пристосуватися до ситуацій, що звичайні й бажані для суспільства в цілому.

3. Позбавлення любові, сімейного піклування, негативний ранній досвід емоційних взаємостосунків із значущими близькими сприяють появі у дитини різноманітних відхилень її психічного та особистісного розвитку. Психічна депривація створює обмеження для входження особистості в соціум, у ширше соціальне оточення, зумовлює розвиток неадекватності у побудові моделі подальшого спілкування, знижує активне ставлення до життя.

4. Психологи виділяють різні види депривації. Усі види депривації несуть пагубні наслідки. Причина виникнення депривації ґрунтуються на тому, яка психічна потреба обирається за базову. Більшість авторів зупиняються переважно таких видах депривації і визначають їх зміст приблизно однаковим чином:

- сенсорна депривація іноді описується поняттям «збіднене середовище», тобто середовище, в якому людина не отримує достатню кількість зорових, слухових, дотикових та інших стимулів. Таке середовище може супроводжувати розвиток дитини, а також включатися в життєві ситуації дорослої людини;

- когнітивна (інформаційна) депривація перешкоджає створенню адекватних моделей навколишнього світу. Якщо немає необхідної інформації, уявлень про зв'язки між предметами і явищами, людина створює «уявні зв'язки» (за І.П.Павловим), у людини з'являються помилкові переконання;

- з емоційною депривацією можуть зіткнутися як діти, так і дорослі. Стосовно до дітей іноді використовують поняття «материнська депривація», підкреслюючи важливу роль емоційного зв'язку дитини і матері; розрив або дефіцит цього зв'язку приводить до цілого ряду порушень психічного здоров'я дитини;

- соціальна депривація в літературі трактується досить широко. З нею стикаються і діти, які живуть або навчаються в закритих установах, і дорослі люди, які з тих чи інших причин перебувають в ізоляції від суспільства або мають обмежені контакти з іншими людьми, літні люди після виходу на пенсію та ін.

5. Нагромадження різноманітних видів депривації призводить до нівелювання індивідуально-неповторної психоструктури особистості. Найчастіше дитина зазнає одночасно декілька типів депривації, які тісно переплітаються між собою. Деякі з них можуть

об'єднуватися, одна може бути наслідком іншої.

6. Організація достатнього за кількістю й адекватного за змістом спілкування дітей з дорослими, забезпечення багатого стимульного середовища, можливість здійснення рухової активності, емоційне благополуччя - ось головні чинники повноцінного і здорового формування особистості дитини. Незадоволення потреб, відповідно до таких факторів, призводить до виникнення депривації, яка, в залежності від своєї інтенсивності та тривалості, набуває часто незворотній негативний вплив на психічний розвиток дитини, веде до затримки її розумового та особистісного розвитку, сприяє ускладненню встановленню контактів з соціальним оточенням у майбутньому.

Перспективи подальшого вивчення окресленої проблематики ми вбачаємо в поглибленні теоретичних та емпіричних аспектів вияву вікових особливостей проблеми психічної депривації та проведенні діагностичних досліджень з метою виявлення та попередження психічної депривації у дітей інтернатних закладів.

Література

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: Общ ред. В.Я.Пилиповского / Р. Бернс. - М.: Прогресс, 1986. - 422 с.
2. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии / Выготский Л.С. – СПб.: СОЮЗ, 1997 – 224 с.
3. Васильева Н.Л. Теория и методология современного детского психоанализа / Васильева Н.Л. – Спб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 160 с.
4. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: [монографія] / Ярослав Гошовський. – Дрогобич: Коло, 2008. – 480 с.
5. Гошовський Я.О. Становлення образу Я в підлітків школи-інтернату в умовах депривації батьківського впливу: дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Гошовський Ярослав Олександрович - К., 1995. - 177 с.

6. Гура Е.І. Психічні та поведінкові розлади у дітей підліткового віку, позбавлених батьківського піклування (клініка, діагностика, реабілітація): дис. канд. медичних наук: 14.01.16 «Психіатрія» / Гура Е.І. – Дніпропетровськ., 2007. –179 с.
7. Емоційний розвиток дитини / Упоряд. С. Максименко, К. Максименко, О.Главник – К., 2003. – 124 с.
8. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З.Матейчек; пер. Г.А. Овсянникова – Изд.1-е русск. – Прага: ЧССР: Авиценум. Медицинское издательство, 1984. - 334с.
9. Мухина В.С. Лишенные родительского попечительства / В.С.Мухина – М.: Просвещение, 1991. - 223 с.
10. Методичні рекомендації до програми розвитку та виховання дитини раннього віку «Зернятко» / за ред. О.Л. Кононко. – К. : Кобза, 2004. – С. 28.
11. Прихожан А.М. Дети без семи / А.М Прихожан, Н.Н. Толстых. - М.: Педагогика, 1990 - 158 с.
12. Психологические особенности формирования личности школьника: сборник научных трудов / И.В. Дубровина. – Москва: АПН СССР, 1983. – 138 с.
13. Раттер М. Помощь трудным детям. / Раттер М. – М.: Прогресс, 1999 – С. 214.
14. Сидоренко О. А. Соціально-психологічна характеристика феномена депривації / О. А. Сидоренко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : збірник наукових праць. / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. – Луганськ, 2010. – С. 81–85.
15. Франкл В. Людина в пошуках сенсу / В. Франкл. - К., 1990.- 24с.
16. Юр'єв А.І. Введення в політичну психологію / А.І. Юр'єв. - СПб., 1992. - 67с..

Наталія Дмитріюк. Теоретичний аналіз феномену психічної депривації особистості дитини у психологічній науці.

Розглянуто сучасний стан проблеми депривації у психологічній науці. Проаналізовано історичний аспект вивчення даної проблеми. Представлено теоретичний аналіз сутнісних характеристик поняття. Проаналізовані чинники, що сприяють виникненню та розвитку психічної депривації у дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців.

Ключові слова: психічна депривація, основні види депривації, форми депривації, ізоляція, сепарація.

Наталья Дмитриук. Теоретический анализ феномена психической депривации личности ребенка в психологической науке.

Рассмотрено современное состояние проблемы депривации в психологической науке. Проанализированы исторический аспект изучения данной проблемы. Представлены теоретический анализ сущностных характеристик понятия. Проанализированы факторы, способствующие возникновению и развитию психической депривации в исследованиях как отечественных, так и зарубежных ученых.

Ключевые слова: психическая депривация, основные виды депривации, формы депривации, изоляция, сепарация

Natalia Dmytriyuk. Theoretical analysis of the phenomenon of mental deprivation child's personality in psychological science.

The current state of the problem of deprivation in psychological science . Analyzed the historical aspect of the study of this problem. The theoretical analysis of the essential characteristics of the concept. The factors that contribute to the emergence and development of psychological deprivation in studies of both domestic and foreign scholars.

Keywords : psychological deprivation, deprivation of basic types , forms of deprivation , isolation, separation.

Іменний показчик

Бех І. Д.

Бюллер Ш.

Боулбі Дж.

Виготський Л.С.

Гошовський Я.О.

Гетцер Г.

Голдфарб У.

Дубровіна І.В.

Кащенко В.П.

Лангмейер Й.

Матейчек З.

Макаренко А.С.

Мухіна В.С.

М'ясищев В.М.

Обуховський К.

Прихожан А.М.

Пфаундлер М.

Полук С. П.

Фрейд А.

Франкл В.

Шлосман А.

Шпіц Р.

Предметний показчик

госпіталізм
деприваційні ситуації
деприваційна деформація особистості
депривація значень (когнітивна)
депривація емоційного ставлення (емоційна)
депривація ідентичності (соціальна)
емоційна депривація
загальна особистісна дезадаптація
ізоляція
когнітивна (інформаційна) депривація
материнська депривація
психічна депривація
родинна депривація
рухова депривація
соціогенез взаємодії дитини та дорослих
сенсорна депривація
соціальна депривація
сепарація
фрустрація екзистенційних потреб

Матеріали до загального вступу

Порушення або неповнота різносторонніх зв'язків і відносин завжди або майже завжди призводять до підвищення вірогідності загрози безпеки життя і діяльності людини. Відсутність можливостей задоволення потреби у взаємодії негативно впливають на стан організму і детермінують розвиток психічної депривації. Своєчасне налагодження правильних емоційних взаємостосунків між дитиною і дорослим обумовлюють успішність пізнавальної діяльності та її фізичний і психічний розвиток. У сучасних умовах сімейного та суспільного виховання виникають психічні порушення,

що загострюють цілу низку соціально-психологічних проблем, що супроводжуються деприваційними ситуаціями: в закладах, у сім'ї, як у здорової, так і у дефектної дитини.

Висновки до всієї монографії

На сучасному етапі проблема дослідження феномену депривації має важливу практичну цінність та не є завершеною і стійкою. Психічна депривація створює обмеження для входження особистості в соціум, у ширше соціальне оточення, зумовлює розвиток неадекватності у побудові моделі подальшого спілкування, знижує активне ставлення до життя. Психологи виділяють різні види депривації. Усі види депривації несуть пагубні наслідки. Найчастіше дитина зазнає одночасно декілька типів депривації, які тісно переплітаються між собою. Деякі з них можуть об'єднуватися, одна може бути наслідком іншої. Організація достатнього за кількістю й адекватного за змістом спілкування дітей з дорослими, забезпечення багатого стимульного середовища, можливість здійснення рухової активності, емоційне благополуччя - ось головні чинники повноцінного і здорового формування особистості дитини.

